

JĘZYKOZNAWSTWO

Lilia Citko

O cerkiewszczyźnie *Leksykonu* supraskiego z 1722 r.

Ruchy religijno-reformacyjne, które przyniosły XVI-wiecznej Europie przekłady Pisma Świętego na języki narodowe, spowodowały przełom również w liturgicznej tradycji językowej ruskich mieszkańców Rzeczypospolitej. Z językiem cerkiewnosłowiańskim, zastrzeżonym dla tekstów religijnych, zaczyna konkurować „prosta mowa”, stopniowo wypierana przez polszczyznę. Proces ten zapoczątkowują XVI-wieczne przekłady na „prostą mowę” w jej białoruskim lub ukraińskim wariantach Biblii¹, Psalterzy² i Katechizmów³. Znane są również dwujęzyczne edycje tekstów: cerkiewnosłowiańsko-ruskie lub cerkiewnosłowiańsko-polskie. Jako przykład może posłużyć wydany w drukarni wileńskiego bractwa św. Ducha w Jewiu w 1638 r. *Psalterz Błażennago Proroka i Cara Dawida z greckiego na słowieński a z słowieńskiego na polski język przełożony*, zapoczątkowujący kontynuowaną później przez bazylianów z Poczajowa i Supraśla tradycję dwujęzycznych polsko-cerkiewnosłowiańskich edycji Psalterzy⁴.

¹ Najdonioślejszym przedsięwzięciem translatorsko-wydawniczym tego okresu była próba przekładu na język ruski i wydania 23 ksiąg *Starego Testamentu* dokonana przez wybitnego humanistę białoruskiego F. Skorynę pt. *Biblia ruska* (Praga 1517–1519). W latach 80. XVI w. dwujęzyczną – cerkiewnosłowiańsko-białoruską – wersję *Nowego Testamentu* wydał przedstawiciel ruchu protestanckiego, szlachcic z Połoczczyzny, W. Ciapiński (por. *Евангелле В. Цяпінскага*, [w:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, пад рэд. А. Я. Міхневіча, Мінск 1994, s. 198). O innych przekładach por. też W. Witkowski, *Leksyka cerkiewnosłowiańska i polska w szesnastowiecznym białoruskim przekładzie ksiąg starotestamentowych*, [w:] *Prace Komisji Słowianoznawstwa*, 50, Collectanea Slavica, 1996, s. 173–180.

² A. Bolek, *Staropolskie Psalterze u Słowian wschodnich*, [w:] *Wielojęzyczność i wielokulturowość na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim*, „Studia Slawistyczne” 3, pod red. Z. Abramowicz, Białystok 2002, s. 21–25.

³ Por. A. Fałowski, *Język ruskiego przekładu Katechizmu jezuitckiego z 1585 roku*, Kraków 2003.

⁴ A. Bolek, op. cit., s. 24.

wiem sporą liczbę zapożyczeń z żywej ruszczyzny nasyconej cechami gwarowymi ukraińskimi bądź białoruskimi. Część pożyczek ruskich znana była badaczom polszczyzny kresowej jedynie z tekstów późniejszych, głównie XIX w., por. *brozna* ‘bruzda’, *czerha* ‘szereg, kolej’, *kruk* ‘hak’, *otruta* ‘trucizna’, *skowroda* ‘patelnia’, *świściołka* ‘flet’, *łtokno* ‘owsianka’, *żniec* ‘żniwiarz’⁹.

Przedmiotem poniższej analizy jest cerkiewnosłowiańska część słownika, której dotychczas nie poświęcono odrębnego opracowania. Główna uwaga skoncentrowana została na osobliwościach graficzno-fonetycznych zabytku, jakkolwiek ich interpretacja jest w pewnym stopniu utrudniona ze względu na znaczne skonwencjonalizowanie zastosowanej ortografii cyrylicy. Uwzględnia się również niektóre osobliwości struktury morfologicznej poświadczonych w *Leksykonie* słownictwa.

*

Ortografię badanego zabytku cechuje właściwa piśmiennictwu tego okresu wariantywność zapisów w zakresie wielu głosek. Dublety graficzne szczególnie często stosowane są na oznaczanie samogłosek. Znamienne pod tym względem są przykłady użycia tzw. małej nosówki # i ligatury ѣ na oznaczenie samogłoski *’a*. W zabytkach starobiałoruskich XVI i XVII w. obie litery są w powszechnym użyciu, jednak stopniowo na przestrzeni XVII w. obserwuje się tendencję do zamiany # przez ѣ, szczególnie w tekstach rękopiśmiennych, tak o charakterze świeckim, jak i religijnym (np. *Aleksandryja*, *Kronika* Strykowskiego, *Kronika* Bielskiego, *Biblia XVII w.* i in.)¹⁰.

Druk supraski dostarcza licznych przykładów zapisu # po spółgłoskach zarówno w pozycji etymologicznego *e, por. *aǎ#* (42), *ǎǎǎǎ#í èöà* (42), *ǎǎǎǎ#* (44), *ǎǎ#ǎu* (51), *èì#* (58), *éí#çú* (61), jak i w miejscach nieetymologicznych, np. *ǎè#ǎǎñòǎǎ* (42), *ǎǎǎ#* (42), *ǎé#ǎü* (44), *í î ñ ò ǎ è#* (75), *í ð#î î* (80).

Ten sam znak graficzny używany jest również na oznaczenie *ǎ+a* po samogłoskach, por. *ǎü#* (49), *èǎǎǎ#* (63), *í î ñ ò h#í çǎ* (75), *còèòǎ#* (87), *ñòî#éî* (87). Ligaturę ѣ autor zabytku stosuje konsekwentnie jedynie dla oddania *a* po nagłosowym *ǎ*: *ýçǎǎ*, *ýéî*, *ýñí î ñ ò ü*, *ýòǎǎ* ‘łędźwie’ (103) i in. Wyjątek *ýçúéú / #çúéú* nie narusza istoty przyjętego systemu znakowania *’a*.

Tekst nie poświadcza natomiast (poza jednym przypadkiem) zapisów z nosówką dużą, która bardzo wcześnie, bo począwszy od XII-wiecznych rękopisów, zaczyna wychodzić z użycia. Jej miejsce zajmują stopniowo już od XIV w. litery *ç*, *u*, *ó*, używane odpowiednio w nagłosie (*ç*), śródgłosie i wygłosie wyrazów (*u*, *ó*)¹¹.

⁹ Część objaśniająca słownika była przedmiotem badań W. Witkowskiego w artykule: *O polszczyźnie bazylińskiego słownika supraskiego z 1722 r.*, [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, red. K. Handke, Warszawa 1992, s. 209-213.

¹⁰ A. M. Булька, *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*, Мінск 1970, s. 32.

¹¹ A. M. Булька, op. cit., s. 28.

Tzw. drugi wpływ południowosłowiański przynosi sporadyczne przypadki użycia w tekstach zachodnioruskich jusu wielkiego. W słowniku supraskim stosowany jest niemal wyłącznie grafem u, z rzadka ó, por.: uäèöà (94), uçû (94); áëuäú (44), áëuäí èëú (44), áëuäí î (44), äuaà (51), äuñëè (51), ñuaú (88) / ðaçñóæääþ (82). Wyjątek stanowi zapis leksemu @òðí áà (103) z nagłosową nosówką dużą.

Z innych znaków graficznych wspomnieć należy o obecnych w zabytku literach: ƒ, w oraz obu jerach: ü, ú.

Odnotowania wymagają również dość częste zapisy świadczące o mieszanii liter h i è. Obok realizacji graficznych zgodnych z etymologią (tj. h na miejscu prst. ě), np. áhãuí ú (45), áhää (45), áhãú (49), áhí äóú (50), áhðà (50), áhëí (53), èí hí ià (58), èðhí îñöü (62), èhòí (64), tekst zaświadcza też liczne przykłady zapisu h w miejscu etymologicznego i, por. áhñòí hëú (50), äuañòäëü (51), æäääähòà (54), çàùèòí hëú (56), èí hæí èëú (61), í ääí hñáí ià (67). Należy podkreślić, że zjawisko oznaczania etymologicznego i za pomocą h w słowniku Beryndy, będącym podstawą *Leksykonu* supraskiego, ma charakter sporadyczny¹². Analogiczne wyrazy zostały zapisane przez P. Beryndę z è, por. áhñòí èëú (24), äuaéòäëü (28), æääääèöà (36), çàùèòí èëú (42), èí èæí èëú (53), í ääí èñáí ià (68). Na ile zapisy z h w zabytku supraskim odzwierciedlają problem ortograficzny, na ile zaś fonetyczny, trudno rozstrzygnąć, zwłaszcza że zupełnie nie notuje się zapisów pierwotnego ě przez è. Znaczna liczba przykładów z literą h na miejscu i odnotowana została przez A. Żurańskiego¹³ w innym druku oficyny supraskiej *Собрание припадковъ Краткое, и Духовнымъ Особомъ Потребное*, wydanym równocześnie z *Leksykonem* i zwykle razem z nim oprawianym¹⁴. W opinii badacza, zjawisko to dokumentuje specyfikę refleksacji ě w gwarach Podlasia. Interpretacja A. Żurańskiego nie jest pozbawiona podstaw, bowiem problem utożsamienia w artykulacji dawnego ě z i (cecha języka ukraińskiego), podobnie jak kontynuacji ě jako e (cecha języka białoruskiego), należy do osobliwości systemu fonetycznego ruskich gwar południowej Białostoczczyzny¹⁵.

Przy opisie cech fonetycznych języka *Leksykonu* uwzględnia się zjawiska dwójakiego rodzaju: kontynuanty prasłowiańskie, które w tekście zabytku mogą być reprezentowane przez opozycyjne realizacje cerkiewnosłowiańskie i ruskie (1-5), zjawiska odzwierciedlające procesy zachodzące w językach zachodnioruskich (6).

¹² W. Witkowski, *Grafika i pisownia Leksykonu Pamby Beryndy...*, s. 103.

¹³ Por. A. Жураўскі, *Апошняя старабеларуская друкаваная кніга*, [w:] *Gwary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego*, pod red. L. Citko i B. Siegieńia, Białystok 2006, s. 394. Omawiana publikacja *Собрание припадковъ Краткое, и Духовнымъ Особомъ Потребное* składa się z trzech różnojęzycznych części: przedmowy metropolity kijowskiego Leona Kiszki w języku cerkiewnosłowiańskim, katechizmu mającego formę pytań i odpowiedzi w języku starobiałoruskim oraz białorusko-polskiego słownika zawierającego głównie leksykę sakralną.

¹⁴ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, op. cit., s. 191.

¹⁵ Por. mapy 26-28 ilustrujące wymowę dawnego ě w *Atlasie gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej i J. Siatkowskiego, Wrocław 1980.

1. Kontynuanty grup **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*

Uważane za najbardziej powszechne wyznaczniki formalne cerkiewizmów, kontynuanty prsł. grup **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*, mające postać niepełnogłosowych połączeń przestawkowych *trat*, *tlat*, *trět*, *tlět*, stanowią niemalże normę w badanym zabytku. Marginalnością zaświadczeń odznaczają się formy ruskie z realizacją pełnogłosową.

*tort > *trat*

áðàçàà (45), âðàâú (47), êðàâà (62), ì ðàçú (66), í ðàâú (71), ï îââðââjâ ‘przedmieście’ (74) i ðàâú ‘próg’ (76) i in.

*tolt > *tlat*

âèàâà (47), âèàñú (50), ì èàâà (65), ì èà÷áí iâ (65), ï îâèââjâ (73), ñèàâîñòú (85) i in.

Formę ruską z pełnogłosem reprezentuje jedna zaledwie forma: âîêîø (50).

*tert > *trět*

áðââú (45), âðââú (47), âðâî # (45), äðââ#íú (53), äðââîâhë# (53) i in.

Niepełnogłosową realizację połączeń typu **tert* stwierdzić można również w przyimkach i prefiksach: ï ðââðâæââí jâ (76), ï ðâââí jâ (76), ï ðâî í í à ‘przeszkoda’ (78), ï ðâñòuî àð (78) ‘przeszypuję’, ÷ðàçú (102) i in.

*telt > *tlět*

плевель (73), ï êhí ú (73), ï êhí í èèú (73), øèâî ú (102) i in.

Na uwagę zasługuje fakt, że w niepełnogłosowych kontynuatach obu połączeń: **tert* oraz **telt* etymologiczne *ě* zapisywane jest najczęściej jako *â*, do wyjątków należą graficzne realizacje w postaci *h*, typu ï êhí ú, ï êhí í èèú.

2. Kontynuanty nagłosowych grup **ort-*, **olt-*

Realizacja nagłosowych grup **ort-*, **olt-* pod intonacją cyrkumfleksową zgodna jest zasadniczo z wzorcem cerkiewnosłowiańskim mającym postać *rat-*, *lat-*.

*ort > *rat*

ðââú (81), ðââjé (81), ðââí ðà (81), ðâñòâí jâ (82), ðâñòú ‘lichwa, przybytek’ (82), âúçðâñòàð (48), ðâæââí jâ (81), ðâçí úé (82) i in.

przedrostki: ðâçèè÷jâ (81), ðâçñóæâàð (82), ðâñòèùâí jâ (82) i in.

Właściwą językom wschodniosłowiańskim przestawkę bez wzdłużenia odnotować należy w leksemie ðîñòú ‘lichwa’ (83), stanowiącym odmiankę poświadczonego w zabytku wyrazu scs ðâñòú.

*olt > *lat*

èââi# (63)

Prsł. rdzeń **olk-* (ze wzdłużeniem bez przestawki) poświadczony został w formach: âèèâí jâ (42), âè÷âà ‘łaknienie’ (42), âè÷u (42).

3. Kontynuanty połączeń typu **trt*, **tlt*, **tr't*, **tl't*

Kontynuanty prsł. sonantów w pozycji między spółgłoskami przybierają w zabytku typ zapisów właściwych ruszczyźnie. Na miejscu etymologicznie twardych sonantów *r*, *l* pojawiają się połączenia *or*, *ol* ze zwokalizowanym do *o* jerem τ . Stare miękkie *r'* sonantyczne oddawane jest przez połączenie *er*, natomiast miękkie $\int$ przez *ol* (w związku z przejściem w językach wschodniosłowiańskich $\tau l > \tau l$ jeszcze w epoce przedpiśmiennej¹⁶). Zupełny margines omawianego zjawiska stanowią zapisy z zachowaną literą τ przed płynną *l*.

*trt > *tort* > *tort*

āīđāūí # (50), āīđōāī ū (51), ñēīđāú (85), ñēīđāéþ (85), ōīđæēūā 'rynek, targ' (92) i in.

*tr't > *tort* > *tert*

æāđōāā (54), āāđæāāā (51), āāđçīñōū (52), ēñī āđāā (59), ī āđçīñōū (65), ī āđōāūé (85), ī āđñōū (72), ōāđçāþ (91), ōāđī iā (91), ōāđēī āū (101) i in.

*tlt, **tl't* > *tol* / *tolt*

āūēōāū 'czarownik' (48), ī īēī iā (65), ī īēēū (74), ñōīēī ū (87), ōīēī ū (96) i in.;

āūē÷āōū 'rzep' (48), āīēāīé (52), ēñī īēī āī jā (59), ī īēçā (74) i in.

W badanym tekście nie stwierdzono zapisów z jerami po płynnej, reprezentujących cerkiewnosłowiańskie kontynuanty prsł. sonantów.

4. Kontynuanty nagłosowych połączeń **je-*, **ju-*

Charakterystyczne dla języka cerkiewnosłowiańskiego nagłosowe *je-/e-* ilustrują zapisy:

a) w rdzeniu: āāēī ū (53), āāēī īī ūñējā (53), āēāé (53);

b) zaimku-przysłówku: āēēēī 'kilka, ile, jak wiele' (53), āēēōū 'którzy' (53);

c) przysłówku: āūā (54).

Nagłosowe prsł. **ju-* znajduje kontynuację w postaci inicjalnego *u-* w rdzeniu prsł. **jutr-*: uōđjā (96), uōđī (96), uōđī # (96). Obecność już w zabytkach kanonu scs dubletów rdzenia *jutr-* / *utr-* nie pozwala jednak uznać form bez nagłosowej joty za wyłącznie staroruskie¹⁷. Prsł. rdzeń **jun-* jest natomiast realizowany wyłącznie z typową dla cerkiewszczyzny jotą w nagłosie: pī āōū (102), pī īñōū (102), pī īøā (102), pī ūé (102). Podobnie jest w innych rdzeniach: pāū (102), pđī āñōāī (103).

¹⁶ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979, s. 34.

¹⁷ Por. przykłady w pracy B. Perczyńskiej, *Język najstarszych ruskich zabytków hagiograficznych. Fonetyka. Fleksja imienna i werbalna*, Lublin 2007, s. 30.

5. Kontynuanty połączeń **tj*, **dj*, **kt'*, **gt'*

Wymienione połączenia prsł. realizowane są w analizowanym tekście według wzorca cerkiewnosłowiańskiego bądź ruskiego.

*tj > št

çàâhĭáí ĭá (55), çàì ðhĭáí ĭá (56), ĭ èĭà (72), ðañòèĭáí ĭá (82), ñâhĭà (84), ñâhĭí èèú (84), ñì uĭáí ĭá (86), ñúèðàĭàþ (90), ^âðàĭàþ (97) i in.; ĭ èà÷áí ĭá (65), ÷uæäú (102)

Formy z typowym dla języka scs kontynuantem połączenia **tj* w postaci *št'* (w ruskim zapisie *šč*) wykazują wyraźną dominację nad odpowiednikiem wschodniosłowiańskim *č*.

*dj > žd

âĭæäú (47), âèæäú (46), âàæäáí ĭá (50), ĭ âæäà (64), ĭ ññèàæäáí ĭá (68), ĭ uæäí ĭá 'trzeba' (71), ĭ ĭâðâæäáí ĭá (73), uâĭæäáí ĭá (93), ÷uæäú (102); ĭ ââhæà (68), ĭ ââhæâñòâĭ (68), ĭ âðâæu 'gardzę' (70), ĭ ĭñĭ ðâæàþ (75), ñâæà (83), ðââðæà (91)

Zgodna z normą języka scs jest w większości przykładów również kontynuacja połączenia **dj > žd*. Relatywnie większa niż w przypadku grupy **tj* jest jednak liczba zapisów realizujących wzorec ruski w postaci *ž*. Wiązać to się może z dość wczesną (XII – początek XIII w.) stabilizacją w języku cerkiewnosłowiańskim ruskiej redakcji normy wymagającej użycia *ž*, a nie *žd*, w miejscu **dj*¹⁸.

Do wyjątków należą kontynuanty połączenia **dj* jako charakterystycznej dla języka białoruskiego i ukraińskiego zwarto-szczelinowej głoski *dž*, por. âĭðâæuñ# (50).

*kt', **gt'* > št

âĭâðú, äĭè (53), ĭ ĭĭè (66), ĭ âĭ ĭĭú (69), ĭ âĭ ĭĭáí ú (69), ĭ ĭĭââþ (71)

Nielicznie poświadczone w zabytku kontynuanty grup **kt'*, **gt'* wykazują realizację zgodną z wzorcem cerkiewnosłowiańskim.

6. Dyspalatalizacja spółgłosek

Spśród zjawisk ograniczonych do grupy języków zachodnioruskich na uwagę zasługuje dyspalatalizacja spółgłosek funkcjonalnie miękkich *č'*, *š'*, *ž'*. Proces ten objął w obu językach również spółgłoskę *r' > r*, zachowującą miękkość jedynie na wschodniej peryferii obszaru białoruskiego (rejon Witebska i Mohylewa) i częściowo w gwarach wschodnioukraińskich oraz karpackich. W języku ukraińskim zjawisko to zostało udokumentowane już w pisowni gramot halicko-wołyńskich

¹⁸ Б.А. Успенский, *Краткий очерк истории русского языка (XI–XIX вв.)*, Москва 1994, s. 33.

XIII-XV w.¹⁹ W starobiałoruskim przykłady dyspalatalizacji *č'*, *ž'*, *š'* poświadczane są od początku XIV w.²⁰

W pisowni *Leksykonu* twardą wymowę spółgłosek dźwiękowych *č'*, *š'*, *ž'* oraz zębowego *c* może sygnalizować konsekwentne używanie twardego jeru w wygłosie wyrazów, por. *æðãòú* (54), *èçâèòíá* i *ðèò-ú* (57), *èì hí ìè èþáãòú* (58), *èèè-ú* (60), *èí àà-ú* (61), *èèòí èì àòú* 'lichwiarz' (63), *ì #òãæú* (66), *í àì î Ùú* (69).

Dyspalatalizacja *r* w językach zachodnioruskich jest zjawiskiem stosunkowo wczesnym, datowanym przez F. Filina²¹ nawet na X-XI w. Zabytki starobiałoruskie dość powszechnie dokumentują stwardnienie tej spółgłoski już w XIV-XV w.²² Pisownia *Leksykonu* odznacza się w tym względzie zachowaniem miękkiego *r'*, do wyjątków wskazujących na twardą realizację *r* należą zapisy: *^ðúòàþñ#* (97), *^ðúòàí íá* (97), *í àðúòàí ;á* (67), *í èãàðú* 'wieśniak' (70), *í àñòúðú* (72).

Marginalnie pojawiają się również przykłady typowej dla języka ukraińskiego dyspalatalizacji zębowych przed dawnym *i*, por. *í àí î ñòúæèì Ùé* 'niedościgniony' (69).

*

W zakresie struktury morfologicznej za formalne wykładniki leksemów cerkiewnosłowiańskiego pochodzenia uznaje się zwykle następujące elementy morfemowe: sufiksy *-tel'/-itel'/-atel'*, *-ijel/-nije*, prefiksy *iz-/is-*, *včz-/včs-*.

1. *-tel'/-itel'/-atel'*

Jeden z najbardziej wyrazistych prsł. formantów w kategorii nazw agensa, produktywny już w tekstach kanonu scs, wcześniej został upowszechniony jako przyrostek o charakterze literackim (przede wszystkim dzięki wyraźnie pozytywnemu nacechowaniu stylistycznemu) w piśmiennictwie Słowian wschodnich²³, jak też zachodnich²⁴. W badanym materiale liczną grupę cerkiewizmów tworzą formacje agentywne motywowane czasownikami o genezie południowo-słowiańskiej, jak też ruskiej: *áèããí ààðãëü* (43), *àà#òãëü* 'ten, co rźnie pieczęci' (46), *àèí î ðãđí àòãëü* (46), *ãðããèòãëü* (47), *áúí èì àòãëü* (48), *áúí uøèòãëü* (48), *áúí îè-èòãëü* 'oboźny' (48), *ãí í èòãëü* (50), *çãàòãëü* 'budowniczy' (56), *èñèuñèòãëü* (59), *èàçàòãëü* 'uczyciel' (60), *èàçí èòãëü* 'karzący' (60), *èãàòãëü* 'szczekacz' (62), *èãñèàòãëü*

¹⁹ W. Kuraszkiewicz, *Gramoty halicko-wołyńskie XIV-XV wieku. Studium językowe*, Kraków 1934, s. 72-74.

²⁰ Е.Ф. Карский, *Белорусы. Язык белорусского народа*, т. 1, Москва 1955, s. 378.

²¹ Ф.П. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1972, s. 319.

²² Е.Ф. Карский, *Белорусы...*, s. 307.

²³ Г.А. Хабургаев, *Старославянский язык*, Москва 1986, s. 201.

²⁴ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981, s. 197.

‘pochlebca’ (63), í àèàçàòàèü ‘nauczyciel, kaznodzieja’ (67), í àðîâîâî àèòàèü ‘hetman, książę’ (67), í àñòî#òàèü (68), í àâîâîâàòàèü (68), í âî Ùââàòàèü ‘mniemający’ (70), í uâhòàèü ‘przymuszający’ (71), î îçîðèòàèü (74) ‘szpieg’, î ðèòâîðèòàèü ‘złodziej, zmyślający’ (79), ðà÷èòàèü ‘miłośnik, zezwalający’ (82), ðuâàòàèü (83), ðhøèòàèü (83), ñèàçàòàèü ‘tłumacz’ (85), ñúòâîðèòàèü (90), yî îîðàè Ùàòàèü ‘zwodziciel z rozumu’ (94), ôhèèòàèü ‘lekarz’ (101) i in.

2. *-ije/-nije/-enije/-anije*

Cerkiewnosłowiański przyrostek derywujący abstracta o charakterze czynnościowo-rezultatywnym, aktywny w językach wschodnio²⁵ i zachodniosłowiańskich²⁶, poświadczony został w badanym słowniku w licznej grupie deverbatiwów. Wyraźnie dominują wśród nich leksemy o południowosłowiańskiej proveniencji, jednak pojawiają się również derywaty powstałe na gruncie ruskim, por. боренꙗe, лхкованꙗe. Rygorystycznie natomiast przestrzegana jest cerkiewnosłowiańska norma w zakresie graficznej realizacji formantu: *-jâ*.

ââîî îñèîâîjâ (42), âââîjâ (42), âèèñòâîjâ (44), âîðâîjâ (45), áùòjâ (45), ââèè÷âîjâ (46), âèâhîjâ (46), âúçââhæâîjâ (48), âúçî âñâîjâ (48), âúñèððâñâîjâ (49), ââðçî îââîjâ (51), çèîñòðâââîjâ (55), çââââîjâ (55), çââhùâîjâ (55), çèââîjâ ‘budowanie’ (57), èâèâîjâ ‘tynkowanie’ (60), èâñèâîjâ (63), èîâçâîjâ (63), èhèîââîjâ (64), î ââèâîjâ (64), í àñèhâjâ (68), î èhî âîjâ (73), î îî èî âîjâ (75), î îî â÷âîjâ (75), î ðâñòââèâîjâ (78), î ðâwâðâæâîjâ (78), òðâî âòâîjâ (92), yî îââîjâ (95), ôuèâîjâ ‘błuźnienie’ (97) i in.

3. *iz-/-is*

Czasownikowy przedrostek *iz-/-is-*, traktowany tradycyjnie jako morfem o charakterze cerkiewnosłowiańskim, znany był od dawna, jakkolwiek w ograniczonym zakresie, również językom północnosłowiańskim²⁷. Według tezy W. Ljapunowa²⁸, na którą powołuje się również W. Witkowski²⁹, różnica między cerkiewnosłowiańskim a staroruskim przedrostkiem *iz-* widoczna jest do dziś w jego funkcjach znaczeniowych. O ile w językach południowosłowiańskich przydaje on czasownikom znaczenie ‘wydobywania się z wnętrza na powierzchnię, usuwania poza obręb czegoś’ lub ‘doprowadzania czegoś do postaci ostatecznej, doskonałej’, to w językach północnosłowiańskich wnosi do czasowników znaczenie ‘rozprzestrzeniania się

²⁵ В.И. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 2007, s. 176.

²⁶ Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna...*, s. 206.

²⁷ W polszczyźnie i białoruszczyźnie mający postać *z-/s-*, (zmieszany z prefiksem *z-/s-< *st-*), został zastąpiony przez przedrostek *wy-*, por. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna...*, s. 251.

²⁸ В. Ляпунов, *Семасиологические и этимологические заметки в области славянских языков: приставка из-*, „Slavia” VII, 1928.

²⁹ W. Witkowski, *Leksyka cerkiewnosłowiańska i polska...*, s. 177.

czegoś po powierzchni' bądź – nie dokonując modyfikacji semantycznych – jedynie je perfektywizuje. Zaświadczone w supraskim *Leksykonie* formacje wyrażnie nawiązują do znaczenia przedrostka *iz-/is-* właściwego cerkiewszczyźnie. Por. $\text{èçáàâè\#p}$ 'wybawiam' (57), èçáhðàp (57) 'wybieram, zezwalam', èçí èðàp (58) 'wynikam', $\text{èçñ\#èàp}$ (58) 'wysycham, wymarzam', $\text{èç\#âè\#p}$ (58) 'wyjawiam, wystawiam', èñí èðàp (59) 'wypieram', $\text{èñððáâè\#p}$ (59) 'wykorzeniam, wymazuję, zgładzam', èñ-èðàp (60) 'wyliczam'.

Północnosłowiański odpowiednik cerkiewnego *iz-* – przedrostek *wy-* – nie został w ogóle udokumentowany w czasownikach badanego zabytku.

4. *vɔz-/vɔs-*

W tekście *Leksykonu* supraskiego zaobserwować można konsekwentny, zgodny z ortografią cerkiewnosłowiańską sposób graficznej realizacji prefiksu *vɔz-/vɔs-*. Nie notuje się przykładów mieszania litery *ɔ* z *b*, jej opuszczania czy oddawania w postaci zwokalizowanej *ɔ>o*. Tym bardziej pisownia zabytku nie dopuszcza zapisów realizujących zachodnioruską (białoruską) postać tego prefiksu *uz-/us-*³⁰. Por. $\text{âúçáðàí \#p}$ (47), âúçáðàmàp (48), âúçâhmàp (48), âúçâèàøàp (48), âúçì umàp (48), âúçðãñðàp (48), âúñèðâøàp (49), âúñí îi hí àp (49).

*

Powyższe spostrzeżenia dotyczące zjawisk fonetycznych i morfologicznych utrwalonych w języku *Leksykonu* supraskiego nie wzbogacają w sposób istotny dotychczasowej znajomości cerkiewszczyzny XVII/XVIII w. Stanowią natomiast dowód na to, że do normatywnego z założenia języka leksykograficznego tekstu cerkiewnosłowiańskiego przenikały cechy żywej ruszczyzny. W tym miejscu zostały one jedynie zasygnalizowane i bez wątplenia zasługują na bardziej wnikliwą analizę, nie wyłączając porównania z XVII-wiecznym ukraińskim protografem. Dopiero synoptyczne zestawienie tekstu supraskiego z leksykonem Pamby Beryndy może stanowić podstawę do wiarygodnego wnioskowania o charakterze cech dialektalnych zaświadczonych w analizowanym zabytku. Innymi słowy – istotnym wydaje się określenie, na ile te zachodnioruskie cechy językowe (głównie fonetyczne) ujawniające się w *Leksykonie* z 1722 r. ukształtowane zostały przez ukraińskie gwary naddniestrzańskie ojca Beryndy, na ile zaś przez białoruskie gwary bazylińskiego redaktora z Supraśla.

Odrębnym i bez wątplenia godnym uwagi (choć nie mieszczącym się w ramach niniejszego szkicu) problemem byłaby próba spojrzenia na *Leksykon* supraski z perspektywy leksykograficznej, m.in. doboru słownictwa, budowy artykułu

³⁰ Zapisy przedrostka *uz-/us-* (obok *wz-/ws-*) są obecne już we wcześniejszych tekstach świeckich, m.in. w XVI-wiecznych latopisach starobiałoruskich, por. L. Citko, „*Kronika Bychowca*” na tle historii i geografii języka białoruskiego, Białystok 2006, s. 231.

hasłowego, zastosowanych rodzajów definicji znaczeniowych, eksponowania materiału, nacechowania stylistycznego jednostek leksykalnych oraz miejsca zabytu w tradycji słownikarstwa wschodniosłowiańskiego, jak też polskiego. Nawet bowiem pobieżny ogląd słownika wskazuje, że jego redaktor wyzyskany z XVII-wiecznego pierwowzoru materiał objaśnia, modyfikuje, selekcjonuje z dużą znajomością warsztatu leksykograficznego.

SUMMARY

On the Old Church Slavonic language of *Suprasl* Lexicon of 1722

The Old Church Slavonic language of *Suprasl Lexicon* – a bilingual Old Church Slavonic-Polish dictionary published by Basilian printing house in 1722 – is an object of the analysis in the article. The description of phonetic features includes two types of phenomena: 1) proto-Slavonic continuants (of groups **tort*, **tolt*, **tert*, **telt* and **tr̥t*, **t̥lt*, **tr̥'t*, *t̥'l't*, initial **je-*, **ju-*, clusters **tj*, **dj*, **kt'*, **gt'*) which in the text of the dictionary are represented by oppositional Old Church Slavonic and Ruthenian realizations, and 2) phenomena reflecting processes taking place in Western Ruthenian languages (particularly dispalatalization of consonants *č'*, *š'*, *ž'* and *r'*).

As regards morphological structure, the analysis concentrates on formal manifestations of lexemes of Old Church Slavonic origin, that is suffixes *-tel'/-itel'/-atel'*, *-ije/-nije*, prefixes *iž-/is-*, *v̆ž-/v̆s-*.